

hensive tale from the chronicle about the struggle of Igor and Olga with the Drevlyans. As it appeared, the latter had not only gords which Kyiv prince's armed force had to besiege, but also princes, «naročyti muzhi» (tribal foremen), and the viche, i.e. all the institutions characteristic for the early state form of public life organization. Excavations by B.A. Zvizdetskyj at Iskorosten, the Drevlyans' capital, showed that socially and economically nothing differed it from Kyiv.

Undoubtedly, this Eastern Slavs community organization reflected in Rus and Greeks agreements. Having listed cities for which the Greeks committed to give «uklad» (contribution), the chronicle noted that «по тем бо городамъ седяху велиции князи подь Олгомъ суще» (grand princes under the rule of Oleg sit in those cities). Ambassadors «от рода Рускаго» (from Rus family) represented not only Oleg, but also «всехъ, иже подь рукою его светлыхъ боярь» (all the boyars who were under his hand), while the Greeks had to keep love «къ княземъ же светлымъ нашим Руским и къ всемъ, иже суть подь рукою светлого князя нашего» (to our illustrious Rus princes and to all who are under our illustrious prince's hand). Undeniably, here it is spoken not of some mythical members of Rurikids family, but of local Slavonic princes subdued by Kyiv rule.

Consequently, there are no reasons to exclude the «tribal» stage in the Eastern Slavs' life from their own statehood evolution, as well as to start this statehood history only from the Varangians coming, which is often done in our times and even supplemented with search for the first Rus capital at the north of the Eastern Slavs milieu. These are contra-fruitful studies. At best one will determine administrative and political centres of separate intra-tribal unions and at that will come to the conclusion that all of them socially were one order phenomena, none of which essentially superior and politically more significant. Ladoga and Novgorod in the north were the local centres of the early statehood development same as were Kyiv and Iskorosten in the south or Polotsk in the north-west. None of these centres can be considered as a capital of Rus at the 860-s.

Common metropolis for all the Eastern Slavs arose when the north and the south united into one state formation. Since 882 it was Kyiv. Though the name «Rus land» in the chronicle starts to be used from the beginning of Byzantine Emperor Michel III reign, the dates in it are counted not from Rurik or Askold, but from Oleg. Undoubtedly, the chroniclers were aware that the Ancient Rus state history should be counted off only from the beginning of his reign in Kyiv.

В.О. Манько

ІДЕЇ Г. ЧАЙЛДА ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Викривлене сприйняття неолітичної революції призвело до застою й відвертих помилок у вивченні неоліту. Пропонуються можливі виходи подолання цієї ситуації.

К л ю ч о в і с л о в а: Г. Чайлд, неолітична революція, крем'яна індустрія, докерамічний неоліт, культурно-історична область.

Однією з важливих подій в археології ХХ ст. була ідея неолітичної революції, висунена Г. Чайлдом. Вона надала суто класифікаційному поняттю «неоліт» соціокультурного змісту, який маркував важливу віху в історії людства. Однак втілення поглядів Г. Чайлда в конкретних дослідженнях зазвичай зводилося до пошуку археологічних ознак неоліту й не враховувало цілісності концепції, що призвело до її викривлення та відбилосся на вивченні цієї доби. Проаналізуємо основні ідеї вченого та

їхню придатність як основи для вивчення неоліту.

Неолітична революція Г. Чайлда. У праці «Новий погляд на найдавніший Схід» (Childe 1934) вчений вперше окреслив сутність неолітичної революції, ще не вживаючи це поняття. Перевидана пізніше, ця книжка (Childe 1952) вийшла 1956 р. російською. Відтоді поняття «неолітична революція», сформульоване в іншій роботі, стали вживати в радянській археології. Сутність цієї концепції (Чайлд 1956, с. 53—55) зводилася до того, що через докорінну зміну клімату за верхнього палеоліту на те-

© В.О. МАНЬКО, 2013

риторії Афразії встановився сухий клімат зі степовими ландшафтами. Тож мисливці-збирачі були змушені кочувати в пошуках тварин, часто на значні відстані. Це сприяло широкому спілкуванню колективів, обміну інформацією та розповсюдженню інноваційних технологій і галузей господарства, особливо пов'язаних з розведенням злаків і худоби. Саму появу цих нових галузей вчений пов'язував з оазами, де вперше виник симбіоз людей і тварин (Чайлд 1956, с. 57–58).

Таким чином, неолітична революція, за Г. Чайлдом, ґрунтувалася на взаємодії двох чинників: 1) кліматичних змінах у Північній Африці, на Близькому Сході та в Передній Азії, що призвели до міграцій мисливців і перших експериментів з рільництва й скотарства в оазах; 2) формуванні завдяки міграціям інформаційного поля як засобу розповсюдження інноваційних технологій і нових форм господарства. Наслідком того був демографічний вибух, який провокував нові міграції, оскільки початкові рільництво й скотарство не забезпечували постійної осілості. Значення цієї революції порівнювалося, з одного боку, з освоєнням вогню за палеоліту, з іншого — з результатами промислової революції в Англії та асоціювалося, найперше, з демографічним вибухом.

За Г. Чайлдом, неолітична революція була тривалим процесом, пов'язаним з розвитком перехідних культур (Чайлд 1956, с. 61). Єдиною такою він назвав натуфійську культуру Близького Сходу, а одним з аргументів того була наявність у ній ножів для зрізування злаків. У тому вчений вбачав початок експериментування з дикими злаками, але загалом характеризував натуфійців як мисливців-рибалок.

Погляди на сутність і зміст неолітичної революції Г. Чайлд конкретизував у праці «Людина створює себе» (Childe 1951, р. 61–85). Він обстоював незалежний, але синхронний розвиток рільництва й скотарства, не заперечуючи наявності змішаної економіки, та підкреслював, що виробництво харчів мало призвести до зростання населення. Потреби планування господарства та зберігання продуктів зумовлювали осілий спосіб життя, хоча водночас наголошувалося, що обмеження рухливості було можливе й без переходу до відтворювального господарства, а малорухливість — не обов'язкова для носіїв нових форм господарства. Розглядаючи неолітичні общини як самодостатні, Г. Чайлд наголошував на міжобщинних стосунках, декларуючи, що саме вони стимулювали поширення неолітичного спосо-

бу життя. Такі зв'язки сприяли обміну предметами престижу й створювали умови для спільних господарських дій (розчищення ділянок). Ідеологічною основою міжобщинної комунікації були магічно-релігійні засади. До археологічних критеріїв неоліту Г. Чайлд відносив наявність мотик і сокир, необхідних для підготовки ділянок і обробітку ґрунту. Згодом універсальною характеристикою неоліту став керамічний посуд.

Звичайно, ці та інші риси неоліту — відтворювальне господарство, осілість, престижний обмін, ткацтво тощо (див.: Zeder 2009) — з'явилися не враз, і не всі були обов'язковими, але більшість зберігають актуальність. Впадає в око, що Г. Чайлд, віддаючи належне винаходу відтворювального господарства, наголошував, що поширення рільництва й скотарства було наслідком тих явищ, які визріли в колективах мисливців-рибалок-збирачів і призвели до появи комунікаційної системи, яка й забезпечила розповсюдження інновацій на просторах Афразії, а згодом і Європи.

Ідеї Г. Чайлда в радянській і пострадянській науці. Вказаний нюанс поглядів Г. Чайлда — принциповий для розуміння доби неоліту — зазвичай не береться до уваги сучасними дослідниками. Приміром, у вступі до праці з неоліту Північної Євразії зазначено: «Відповідно до його (Г. Чайлда — В. М.) поглядів, початок неоліту ознаменувався виникненням відтворювального господарства у вигляді примітивного рільництва й скотарства, що призвело до осілості населення, створення надлишкових ресурсів і, в підсумку, до зростання населення, виникнення поселень міського типу...» (Ошибкина 1996, с. 7). Таке сприйняття неолітичної революції показує та певною мірою відображує «офіційне» розуміння теорії Г. Чайлда радянськими археологами, які зводили ту революцію до змін у господарстві, ігноруючи сутність самого процесу та його важелі.

Спрощення теорії Г. Чайлда розпочалося з виходом його книжки російською. У передмові В.І. Авдієв писав: «Чайлд приділяє велику увагу економічному чиннику. Зокрема, він неодноразово вказує, що перехід давніх народів до рільництва був величезним переворотом в економіці» (Авдієв 1956, с. 8). Відтак, редактор і автор передмови до цього видання сприймав неолітичну революцію як суто економічне явище.

Те само бачимо і в українській археології. Приміром, В.М. Даниленко писав: «Докерамічний неоліт, як і неоліт загалом, характеризується виникненням рільництва й скотарства —

«економічною революцією», за визначенням Г. Чайлда, який сприйняв важливу тезу історичного матеріалізму про те, що виникнення відтворювальних форм господарства кладе рубіж між палеолітом і неолітом» (Даниленко 1969, с. 8). Тут теорія Г. Чайлда оцінена через призму марксистського світогляду, тобто згідно зі схемою поступального економічного прогресу. Г. Чайлд теж вважав себе марксистом, але не був ортодоксом. Зрозуміло, в радянській науці не було місця дифузійнізму, тож ідею поширення відтворювальної економіки внаслідок перетворень у структурі суспільства й створення інформаційного поля як засобу розповсюдження інновацій ігнорували, а концепцію Г. Чайлда сприймали по-своєму.

Викривлене розуміння Г. Чайлда підтверджує, зокрема, О.О. Формозов, який писав: *«Величезне значення відкриття, яке отримало в літературі умовну назву «неолітична революція», стало зрозумілим нашим археологам тільки останніми роками. Ідеї Г. Чайлда та Р. Брейдвуда не відразу завоювали визнання в радянській науці»* (Формозов 1977, с. 9). Цілком зрозуміло, що О.О. Формозов ототожнював ідеї Г. Чайлда та Р. Брейдвуда, хоча розбіжності між ними були суттєві та навіть більше — антагоністичні. Забігаючи наперед, вкажемо, що за Чайлдову сприймали теорію Р. Брейдвуда. Сам О.О. Формозов писав: *«Говорячи мовою соціолога, в історії кам'яної доби ми повинні розрізняти два великі етапи — добу привласнювального господарства й добу відтворювального...»* (там само, с. 17). Хоча посилання на Р. Брейдвуда тут немає, ця заява концентрована передає його головний висновок. Щоб упевнитися в цьому, звернемося до праць Р. Брейдвуда.

Р. Брейдвуд досліджував палеолітичні та ранньонеолітичні стоянки схилів Загросу (Ірак). З-поміж розкопаних ним пам'яток Джармо — одне з найвідоміших ранньонеолітичних поселень Близького Сходу. Вказавши, що клімат Загросу раннього голоцену не відрізнявся від сучасного, тобто мінімалізувавши вплив природних чинників, він відмовився від теорії оазового походження відтворювального господарства Г. Чайлда, а заодно — й від тези про активізацію спілкування в ході неолітичної революції, яку назвав революцією виробництва харчів. Перехід до відтворювального господарства Р. Брейдвуд пояснював загальним рівнем розвитку культури, тобто з позицій еволюціонізму. На ґрунті пам'яток схилів Загросу він виділив дві ери: привласнення харчів і виробництва їх (Braidwood 1951; 1952). Саме цю

періодизацію видав за свою О.О. Формозов у згаданій праці. Р. Брейдвуд навіть відмовився від понять «мезоліт» і «неоліт», а згодом — і від «революції виробництва харчів», замінивши її на «появу ефективного сільськогосподарського суспільства» та наголосивши, що зміни мали не революційний, а еволюційний характер (Braidwood 1960, р. 4). Так Р. Брейдвуд остаточно порвав з теорією Г. Чайлда та його революційною марксистською фразеологією й вивів на перший план еволюціонізм навзамін дифузійнізму. Саме ця модель Р. Брейдвуда й сприймалася радянськими й пострадянськими археологами за неолітичну революцію Г. Чайлда.

Цю підміну чітко бачимо у В.М. Массона, зокрема в праці, присвяченій неолітичному поселенню Джейтун. В останній її главі розглянута проблема неолітичної революції, і висновки В.М. Массона стали надалі хрестоматійними. Найперше привертає увагу спрощене розуміння ідей Г. Чайлда: *«Під поняттям «неолітична революція» він мав на увазі перехід до рільництва й скотарства як до кардинально нових типів господарської діяльності...»* (Массон 1971, с. 108). Відтак, В.М. Массон сприйняв результат неолітичної революції за її зміст, тобто став на позицію Р. Брейдвуда. Попри зауваження, що революція виробництва харчів Р. Брейдвуда звужує зміст неолітичної (там само, с. 109), саме таку «вузьку» модель обстоював вчений, зазначивши, що *«перша поява domestikованих видів рослин і тварин має першочергове значення для... неолітичної революції»* (Массон 1971, с. 110). А на підтвердження того скористався авторитетом К. Маркса про те, що поява машини для прядіння Д. Уайетта сповістила про початок промислової революції (Маркс, Енгельс, т. 23, с. 355).

Логічна помилка тут криється в тому, що культурно-історичний процес зведено до конкретного факту, який сам по собі нічого не значить. Адже винахід парової машини в елліністичному Єгипті не підштовхнув до промислової революції. К. Маркс це розумів, тож писав кількома сторінками нижче: *«...винаходи Вокансона, Аркрайта, Уатта і т. д. могли здійснитися тільки завдяки тому, що ці винахідники знайшли велику кількість вправних робітників-механіків, уже підготовлених мануфактурним періодом»* (Маркс, Енгельс, т. 23, с. 364). Іншими словами, винахід стає дієвим тільки в певному соціокультурному середовищі. Натомість за В.М. Массоном, неолітична революція відбувалася суто механічно, без урахування соціальних та ідеологічних її складових. Звідси й

народилися його три моделі неолітичної революції: рільничо-скотарська на основі суспільства мисливців і збирачів, рільнича на ґрунті збирачів і рільнича з елементами рибальства (Массон 1971, с. 111). За такого підходу число моделей з накопиченням знань може зростати.

Аналогічні процеси відбуваються й на Заході. Приміром, К. Гембл пише про сучасне використання терміну «неолітична революція» як синоніма понять «виробництво харчів» і «доместикація рослин і тварин» (Gamble 2007, р. 26). Л.С. Клейн зазначає: «У нову добу з'являлося все більше місця для розвитку ідей Чайлда та зовсім не знайшлося місця для нього самого» (Клейн 2005, с. 154).

Чому так сталося? Не виключено, що західні дослідники просто позбавлялися марксистської фразеології, замінивши «революцію» Г. Чайлда нейтральнішими поняттями, яке, здавалося б, найкращим чином відображувало його основну думку. Але в радянській археології все було складніше. У передмові до видання Г. Чайлда російською сказано, що головне значення книжки — в розвінчуванні міграціоністських теорій, які вже давно викрили радянські вчені, проголосивши принцип самостійного та самобутнього розвитку культур (Авдиев 1956, с. 5—6). Але в тім то й справа, що ідеї автохтонізму, обстоювані радянськими археологами, були несумісні з дифузійністськими поглядами Г. Чайлда. Те мало неабиякі наслідки в осмисленні неоліту.

Зокрема, В.М. Даниленко зауважував, що у формуванні неолітичних культур України величезну роль відіграли кукрецька та гребениківська мезолітичні культури. Кукрецьку основу він вбачав у генезі приазовської, сурсько-дніпровської та, деякою мірою, буго-дністровської культур (Даниленко 1969, с. 60), а також вказував на гребениківський характер безкерамічних буго-дністровських комплексів (там само, с. 150). Ці висновки про внесок двох індустрій у процес неолітизації України актуальні й нині. Водночас вчений спробував вивертися з тенет автохтонізму: «Процес становлення буго-дністровської неолітичної культури неможливо уявити як результат розвитку місцевого мезоліту вже хоча б через те, що він розпочався в області Східного Середземномор'я та потім охопив інші території, зокрема й Північно-Західне Причорномор'я» (там само, с. 61).

У 1980—90-і рр. українські археологи приділяли багато уваги генезі кукрецької та гребениківської індустрій, але вирішували

її суто з позицій автохтонізму. Д.Я. Телегін пов'язував розвиток кукрецької традиції з пізньоорин'якською культурою (Телегін 1982, с. 118—119), а В.Н. Станко та С.В. Смолянінова — з анегівською культурою Побужжя, а генезу гребениківської — з фінальнопалеолітичними (або ранньомезолітичними) пам'ятками типу Царинка (Станко 1982, с. 110—112; Смолянінова 1991, с. 91—92). Але більшість дослідників дотримуються версії походження кукреку від фінального епігравету Північного Причорномор'я (Яневич 1987; 1987а; Нужный, Яневич 1987; Нужный 1992, с. 104—106, Залізник 1998, с. 180).

Аргументи вказаних авторів добре відомі, тож не будемо їх наводити. Їх поєднує те, що кам'яні індустрії, пов'язані з генезою раннього неоліту України, були наслідком розвитку автохтонного населення. Лише Л.Л. Залізник піддав сумніву місцеве походження гребениківської індустрії (Залізник 1998, с. 183), автохтонну ж генезу кукрецької й нині ніхто не піддає сумніву, крім автора цих рядків.

Таким чином, місцеве в основі походження неолітичного населення України близьке до ідей Р. Брейдвуда, але не Г. Чайлда. Автохтонізм прямо ніби й не заперечував ідей дифузії, але те цілком відчутно витікає із праць. Це призвело до того, що поняття «неолітична революція» зникло з лексики деяких дослідників. Приміром, у книжці Н.С. Котової «Неолітизація України» немає навіть згадки про Г. Чайлда. З неолітом вона пов'язує появу «раннього рільництва, тваринництва та першої кераміки. Розповсюдження цих інновацій і завоювання їх давнім населенням були розтягнуті в часі та отримали назву неолітизація» (Котова 2002, с. 3). Жодного слова про передумови, що сприяли тому, — соціальні та ідеологічні. Тож і поява інновацій позбавлена будь-якого соціокультурного навантаження — вони з'явилися нізвідки, мов з волі Бога. Відсутні будь-які дифузійністські мотиви — інновації поширювалися на територію України або Східної Європи із сусідніх регіонів, іноді навіть тих, що простягаються не далі кордонів сучасних держав. Наслідком такого примітивного підходу є висновки про постання неолітичних культур півдня України — азово-дніпровської та нижньодонської — під впливом міграції якогось населення з півночі — Сіверського Дінця (Котова 2010). Процес культуротворення, обмежений межиріччям Дону й Дніпра, звівся до перетасування колоди місцевих культурних явищ. Звідкіля з'явилися інновації? Яким чином пе-

реміщення населення в замкненому просторі призвело до кардинальних змін у житті та матеріальній культурі? Відповідей на це ми не знайдемо у Н.С. Котової, якщо не скористаємося ідеями провіденціалізму.

Праці Н.С. Котової демонструють рух у зворотньому напрямі від Чайлдових ідей, відмову від досягнень неолітознавства та зводяться до: 1) доведеного до абсурду автохтонізму, нехтування дифузійнізмом Г. Чайлда та міграційнізмом В.М. Даниленка; 2) примітивізму, спрощення культурних процесів за неоліту та ігнорування соціального підґрунтя «неолітизації»; 3) містечковості, виведення нових культурних явищ з території, які не виходять за межі сучасних держав; 4) убогого розуміння причини культурних модифікацій.

Зазначимо, що сучасні дослідники неоліту України поступово долають негативні тенденції, про що йтиметься далі. Та все ж десятиліття розвитку археології неоліту в умовах панування автохтонізму здолати не просто. Щоб вивратися з того кола потрібні нові засоби.

Таким засобом може стати теорія секвенцій Л.С. Клейна. Секвенцією вчений називає гармонійну послідовність археологічних культур. На думку вченого, недолік автохтонізму полягає в заміні внутрішніх чинників розвитку носіїв археологічних культур місцевими. Внутрішні чинники розвитку культури проявляються незалежно від того, місцева вона чи прийшла. Виходячи з цього, Л.С. Клейн виводить для процесу зміни археологічних культур колонні й трасові секвенції. Колонні секвенції визначаються стратиграфією, тобто дають послідовність культур у конкретному регіоні. Деякі з них є нащадками попередніх, інші з'явилися внаслідок міграцій і трансмісій. Трасова ж секвенція — це та послідовність культур, яка відображає реальний історичний процес і об'єднує культури різних регіонів. Відтак, теорія секвенцій дозволяє примирити автохтоністські, дифузійністські та міграційністські концепції, синтезувати їх і сприймати місцевий розвиток, культурні впливи та міграції як окремі випадки єдиного культурно-історичного процесу. Джерело того процесу вчений віднайшов у теорії комунікації, тож розглядає археологічну культуру як суму інформації, яка консервується на певний час. Зміну ж культур слід пов'язувати з порушенням системи передачі інформації або з появою нових інформаційних каналів (Клейн 2005, с. 502—503).

Що дає секвенціонізм для подальшого розвитку теорії неолітичної революції? Найперше зазначимо, що концепція Л.С. Клейна не пе-

речить поглядам Г. Чайлда, а теорія комунікації якнайкраще відповідає запропонованій ним картині децентралізованої соціалізації. З іншого боку, секвенціонізм дозволяє розглядати процес поширення неолітичного способу життя на просторах Євразії в конкретному часово-просторовому вимірі та фактично доповнює теорію неолітичної революції, зважаючи й на зростання обсягу знань. Вважаємо, що теорія Г. Чайлда жодним чином не вичерпала себе та дозволяє розвивати археологію неоліту.

Шляхи подолання кризи неолітознавства. Пошук виходу з окресленої ситуації лежить в аналізі підґрунтя неоліту України та створенні моделей, які б не зводилися до спонтанного його розвитку. Адже, приміром, не може донецька мезолітична культура спонтанно перерости в донецьку неолітичну, як це випливає з визнання її двофазового розвитку. Зокрема, О.Ф. Горелік розглядає стоянку хут. Шевченко як мезолітичну попри її подібність до неолітичних пам'яток (Горелік 1987; 2001, с. 332). Абсолютно подібні індустрії віднесені до різних епох. Якщо мезоліт і неоліт — поняття з певним змістом, а не просто брязкальця, то вони повинні якимось маркуватися археологічно, і, якщо ми маємо абсолютну подібність крем'яних комплексів мезоліту й неоліту, то чому їх розпорошують між двома епохами? Відсутність чи наявність кераміки? Але комплекси можуть бути безкерамічними через різні причини: кераміка не збереглася; її не слід очікувати на майстернях і тимчасових мисливських стоянках. Зрештою, наявність чи відсутність кераміки не може бути критерієм неоліту. Нехтування цими аксіомами призводить до того, що подібність крем'яної індустрії сприймається як критерій зв'язку в часі, але не в просторі. Головний же висновок, що випливає з цього, зазвичай не озвучується, але цілком очевидний: неоліт звалився з небес.

Приклад з донецькою культурою — не єдиний. Так само трактується неоліт Дніпровського Надпоріжжя: сурська культура, подібна до кукрецької, розглядається як нове явище (Даниленко 1969, с. 24—27). Але кукрек лишається мезолітом, а сурські пам'ятки, крем'яні комплекси яких теж кукрецькі, оголошені неолітичними. «Опозицію» демонструє також гребениківська мезолітична культура та буго-дністровська неолітична. Після розкопок добрянківського вузла пам'яток на Черкащині подібність гребениківської та буго-дністровської індустрій стала доконаним фактом (Залізник 2009, с. 185), але й у цьому разі

лишилася дуальність у сприйнятті одного й того само явища.

Цей парадокс чітко усвідомив Л.Л. Залізник, який висунув версію про міграцію гребениківського, вже неолітичного, населення з Балкан. Те аргументується подібністю гребениківських комплексів з ініціальним неолітом Франк-ті (Пелопоннес) і Агріси (Фессалія) (Залізник 2005; 2009, с. 178—182), а походження бугодністровської культури пов'язується з кришською міграцією (Залізник 2009, с. 181). Але подібність гребениківського та балканського неоліту — недоконаний факт. Приміром, немає доказів щодо тотожності техніки розщеплення. Порівнювати нуклеуси Франк-ті й Агріси з гребениківськими важко, і грецькі комплекси майже не надають такої можливості. Не можна ігнорувати того, що в пам'ятках гребениківського кола відсутні пластини завширшки понад 15 мм, а в докерамічному комплексі Агріси такі, завширшки 15—22 мм, становлять до 15 % пластинчастих сколів (Tellenbach 1983, S. 53).

Додамо, що типологічний склад Агріси і гребениківських комплексів не співпадають. В Агрісі є величезна кількість пластин з напівкрутою ретушшю, яку наносили з дорсальної та вентральної сторін. Подібні вироби або відсутні в гребениківських комплексах, або виняткові. В останніх немає пластин з крутою ретушшю, якою обрубані краї заготовок. З такими виробами морфологічно пов'язана знахідка в Агрісі вістря з мікрорізцевим сколом, нанесеним з боку круторетушованого краю пластини. Зайво й казати, що подібні вироби не знайдені в жодному гребениківському комплексі. Вкажемо й на відмінності в геометричних мікролітах. У Агрісі поряд з середньовисокими трапеціями, дуже схожими на гребениківські, є й сегменти, які знайдені лише в найпізніших пам'ятках, не в докерамічних.

Загалом співіснування інноваційних форм трапецій і традиційних сегментів — досить поширене явище в пізньому мезоліті й докерамічному неоліті. Подібну ситуацію бачимо в Самарі, синхронній Агрісі (Tellenbach 1983, T. 21—29). Що більше, мікролітичний комплекс там ще різноманітніший: низькі й середньовисокі симетричні трапеції, сегменти й трикутники, пластини з випуклими круто ретушованими краями. Зіставлення гребениківських комплексів зі знахідками з восьмого шару стоянки Заїміс-Хьоль, синхронного докерамічній Агрісі (Tellenbach 1983, S. 53), показує, що там є трапеції та сегменти, численна група мікро-різців, але немає жодної аналогії гребеників-

ському мезо-неоліту. Підстав для паралелей не дає і комплекс докерамічного неоліту Франк-ті (Perles 2004, p. 48), адже там співіснували низькі трапеції з відтиснаних пластин і традиційні на відщепках з біфасіальною ретушшю, характерні для мезолітичних шарів.

Таким чином, у Греції немає жодного комплексу докерамічного неоліту, з яким можна було б коректно пов'язати гребениківську індустрію. Але більше значення має та обставина, що в пошуках аналогій ми обмежені ще й часом. Докерамічний неоліт у Греції та на Балканах скінчився приблизно на початку другої третини VII тис. до н. е. (Perles 2004, p. 94), тож на Балканах можна шукати попередників гребениківців лише в комплексах кінця VIII — початку VII тис. до н. е. Висновок невтішний: тоді на Балканах не було індустрії, подібної до гребениківської. Більше того, немає переконливих свідчень і того, що гребениківська культура існувала в указаний час, адже ¹⁴C дати вказують, що такі комплекси з Мирного (Сапожников, Сапожникова 2011, с. 47) і Гіржево (Манько 2006, с. 18) датуються другою половиною VII тис. до н. е. (нові дати з Мирного — Biagi, Kiosak 2011, p. 33 — пов'язані з пізнім бо-реалом і, вірогідніше, датують кукрецькі старожитності).

Як бачимо, Л.Л. Залізник не враховує того, що тотожність комплексів геометричних мікролітів фіксується лише на керамічному етапі балканського неоліту, в кришській фазі. А як же тоді пояснити докерамічний неоліт з гребениківськими рисами: Сороки 1 і 2 на Дністрі, Заньківці на Південному Бузі та низку матвієвокурганських пам'яток далі на схід? Ці питання вимагають розв'язання. Та все ж наголосимо: нині немає переконливішої схеми походження неоліту України, і значення робіт Л.Л. Залізника я вбачаю в тому, що він уперше після В.М. Даниленка припинив хибну практику пояснення неолітичної революції в Україні як спонтанного процесу, як наслідку автохтонного розвитку або переміщень населення в межах Східної Європи чи навіть України.

Час покаже, чи підтвердиться думка Л.Л. Залізника. Однак проторений ним шлях вважаю проміжним. Сутність його полягає в тому, що неоліт в Україні з'явився в готовому вигляді, у дослідника навіть фігурує образна оцінка бугодністровської культури як «варварської периферії культури Криш». Як на мене, це збіднює процес «неолітизації». Такий підхід страждає тією самою вадою, що й автохтонізм: якщо одна версія не дає відповіді на запитання, що спричини-

ло перехід до нової доби, то друга (міграційна) не вказує на причини відмінності між неолітом Балкан і України, не пояснює трансформації матеріальної культури гіпотетичних мігрантів, як і культурне розмаїття українського неоліту. Культурні перетворення знову постають як спонтанні, їх не можна пояснити в системі причини/наслідки. Зокрема, якщо буго-дністровська культура була периферією кришської, то чому її ранні керамічні комплекси (скибинецькі та соколицькі) інакші? Чому хронологія культури, яка ніби-то походить від кришської, глибша за неї? Чому склад свійського стада на Балканах, у Румунії та в Україні різний? Звідкіля, нарешті, взявся докерамічний буго-дністровський і матвієвокурганський неоліт? На ці запитання немає відповідей, крім однієї, що ^{14}C дати хибні (Залізняк 2009, с. 181).

Причини такого стану я вбачаю найперше в тому, що археологи часто нехтують законами логіки, не приділяють уваги визначенню того явища, яке досліджують. Навіть таке просте запитання, що таке неоліт, не має відповіді. Наявні визначення перераховують інноваційні риси неоліту, які насправді не є загальними чи обов'язковими та вертають нас до дочайлдівського стану. Адже поняття не розкривається через суму його ознак. Ні наявність/відсутність кераміки чи так само відтворювального господарства, шліфування, свердління чи відтискної техніки розщеплення не можуть бути обов'язковими критеріями неоліту, як вважають деякі дослідники. Приміром, кераміка відома на Далекому Сході за палеоліту, а на Близькому Сході неолітичне населення впродовж 2,5 тис. років її не знало. Елементи відтворювального господарства зафіксовані в фінальнопалеолітичних комплексах Палестини, але ранній лісовий неоліт Євразії не має ознак того. Шліфування відоме на стоянках геометричної Кебери, вік яких становить близько 17 тис. р., але його не знали носії ранньої донецької культури. Свердління, безперечно, виникло за палеоліту, тож іноді видається за критерій неоліту за традицією. Відтискна техніка відома за палеоліту в багатьох азійських індустріях, але відсутня в деяких елшанських комплексах Волго-Уральського межиріччя.

Тож я запропонував інше визначення: *«неолітом слід називати добу створення інформаційних систем у вигляді культурно-історичних об'єктів (КІО), до складу яких входять різні за походженням групи населення і на території яких простежуються спільні елементи матеріальної культури»* (Манько 2010, с. 234). Воно най-

краще відповідає тезі Г. Чайлда про нецентралізовану систему регулювання колективної діяльності, яка й могла забезпечити поширення певних магіко-релігійних обрядів і обмін «неважливими» речами. Тільки поява інформаційної системи дозволяла ретранслювати нові ідеї, інновації в технології та веденні господарства. Відтак, історія неолітичної революції що на Близькому Сході, що в Україні не може бути чимось іншим ніж інформаційною інтеграцією певних груп населення. Така інтеграція була наслідком дії кількох чинників: 1) міграції населення з Близького та Середнього Сходу; 2) дифузії та поступового засвоєння окремих культурних досягнень указанного регіону через розповсюдження інновацій, інфільтрації малих груп переселенців тощо; 3) формування КІО на території Східної Європи, в межах яких інновації ставали загальним культурним надбанням населення різних регіонів і ландшафтних смуг.

Вказані чинники могли вперше проявитися в різний час. Як здається, в наведеному переліку вони розміщені в хронологічному порядку. Спробуємо проаналізувати кожен із чинників, визначити час початку його дії та роль у неолітичній революції на теренах Східної Європи та України.

Міграції як каталізатор неолітичної революції. Міграції мали місце в різні часи. Наше завдання — виокремити ті, які мали значення для становлення неоліту в Східній Європі. Для того маємо досить простий критерій. Маркером міграцій, пов'язаних з Середземномор'ям, Близьким і Середнім Сходом, є поява на півдні України індустрії з геометричними мікролітами. Вперше їх фіксуємо в шан-кобинській індустрії, найвірогідніше, на початку бьолінгу (13,5—13,0 куг ВР). Пізніше постали таубодрацька, осокорівська та зимівниківська індустрії (Манько 2009). Вони фіксуються наприкінці плейстоцену та набагато раніше ніж на півночі Східної Європи. Поява перших геометричних індустрій — дуже важливий факт, адже більшість ранньонеолітичних культур Східної Європи були саме такими (буго-дністровська, таш-аірська, донецька, платовоставська, ранній неоліт Північного Прикаспію).

Початок геометризації, безумовно, був пов'язаний з Близьким і Середнім Сходом, де цей процес фіксується 22—16 куг ВР (Охайо II, Кебара, Зарзі ін.). І не дарма в Східній Європі вона розпочалася з Криму — регіону, що був периферією Великого Середземномор'я. На початку бьолінгу до Криму докотився той про-

цес, який охопив тоді весь басейн Середземного моря. В Криму він проявився тоді, коли на Близькому Сході існувала геометрична натуфійська індустрія, носії якої мали окремі риси неоліту. Натуфійські поселення вказують, що в Палестині наприкінці плейстоцену осілість і вирощування рослин були вже досить звичним явищем. Це дозволяє розглядати початок розвитку геометричних індустрій у Східній Європі як важливу віху, що знаменує тут перші прикмети неоліту. Це не означає, що йдеться про міграцію до Криму носіїв натуфійської індустрії, прямий зв'язок тут не простежується. Важливо те, що поява шан-кобинської індустрії не могла не бути пов'язана з одним із регіонів Близького чи Середнього Сходу, адже в Східній Європі немає жодної, від якої можна було б вивести її генезу. Опустимо тут версію про можливу міграцію до Криму носіїв індустрії Романеллі (Бибиков, Станко, Коен 1994, с. 188—189). Якщо те й було (що досить сумнівно), то воно б не знімало питання про початкову фазу поширення геометричних мікролітів із Середземномор'я.

Як зазначалося, шан-кобинська культура побутувала тоді, коли в окремих куточках Земної кулі робилися найперші кроки неолітичної революції. Тож поява нової індустрії в Криму не призвела тут до початку неоліту. Що більше, міграції носіїв геометричних індустрій на північ, як здається, були спрямовані на пошук нових територій для традиційного господарства й призводили до його консервації. Шан-кобинці успішно полювали на благородного оленя, козулю, сайгу, освоїли зручні ніші в Кримських горах, де влаштовували логістичні табори для полювання, що існували іноді впродовж кількох тисячоліть.

І все ж поява на півдні Східної Європи населення, яке виготовляло геометричні мікроліти, створила умови для подальшого розвитку Криму, а потім і степової України як периферії Середземномор'я — регіону, який був прямо пов'язаний з неолітичною революцією. Ця міграція проклала ті перші інформаційні містки, завдяки яким пізніше в Східній Європі з'явилися інновації, спричинені неолітичною революцією. Вона відкрила «заслонку» для наступних міграцій, що фіксується за кримськими пам'ятками протягом фінального плейстоцену—раннього голоцену. Майже одночасно з шан-кобинською тут починає розвиватися тау-бодрацька індустрія, також пов'язана із Середземномор'ям та за типами крем'яних знарядь подібна до низки індустрій

Палестини та Південно-Західної Туреччини. За голоцену в Криму з'явилися кукрецька, кримська свідерська та мурзак-кобинська індустрії, аналогії яким знаходимо там само.

Міграції голоцену відбувалися в час, коли на Близькому та Середньому Сході розпочався розвиток докерамічного неоліту. Але мігранти в Східній Європі не демонструють схильності до осілості, розведення худоби й рослин, матеріальна культура їх дещо спрощена порівняно з подібними Близького та Середнього Сходу. Виникає враження, що міграції в голоцені були зумовлені схильністю продовжувати традиційне життя. Мігранти закріпилися в Криму, а потім вийшли за його межі. Зокрема, носії кукрецької індустрії, опинившись у Криму в першій половині пребореалу, на початку бореалу вже фіксуються на межі степу й лісостепу — Добрянка (Lillie et al. 2009). Нещільно заселений південь Східної Європи надавав необмежених можливостей приймати хвилі мігрантів, а природні умови не стимулювали їх щось змінювати в господарстві.

Дифузія культурних традицій як наслідок утворення конкурентного середовища. Ситуація на півдні Східної Європи була сталою до початку атлантикуму. Все змінило потепління. Подальші події призвели до краху поглинання степом нових хвиль мігрантів, виникло явище, яке можна інтерпретувати як утворення конкурентного середовища, в межах якого йшла боротьба за домінування на цих просторах. Внаслідок того в Криму зникла більшість культурних явищ. Якщо на початку голоцену фіксуємо співіснування шан-кобинської, тау-бодрацької, кукрецької та шан-кобинської індустрій, то на початку атлантикуму — лише мурзак-кобинську й таш-аїрську, згодом лишилася тільки остання. Драматичні події розгорнулися і в степовій смузі. Протистояння носіїв кукрецької та гребениківської індустрій призвело до поступового руху кукрекців у північному та північно-східному напрямках, і гребениківці стали домінувати в степах і на півдні лісостепу.

Конкурентна боротьба, на мій погляд, стала головним чинником неолітичної революції на півдні Східної Європи. Вона не мала жодної економічної складової — природні ресурси величезного регіону могли експлуатувати без будь-якої потреби в регламентації. Але вперше виникли два антагоністичні угруповання, природокористування яких перетиналося. Носії кукрецької та гребениківської індустрій не спромоглися створити спільну систему природокористування. Можливо, тому

заважав мовний чинник, несумісність релігій-на чи шлюбних правил. Встановити те неможливо. Важливо те, що співіснування на одній території протягом VII тис. до н. е. гребениківського та кукрецького населення призвело до повного зникнення останнього з території, яка 2 тис. років давала йому прихисток. Залишки кукрецького населення змушені були мігрувати в Подонеччя — Клішня III (Манько 2006, с. 139), хут. Шевченко (Горелик 1987), а також на Полтавщину — Малоперещепинська (Гаскевич, Гавриленко 2000), у басейн Середнього Дніпра — Лазарівка, Ходосіївка, Крушники, Прибірськ й ін. (Залізник 2009, с. 199—203).

Тисячоліття конкурентної боротьби, мабуть, і зумовило звернення до відтворювального господарства заради створення прожиткового мінімуму, резервного фонду харчів на випадок втрати можливості користуватися звичними ресурсами, а, відтак, і реалізовувати господарський цикл в разі потрапляння території під контроль чужинців. Така необхідність виникла в ході вимушених міграцій, коли переселенці мали не тільки освоювати нову територію, а й налагоджувати стосунки з місцевим населенням. Приміром, на Сіверському Дінці кукрекці мали контактувати з носіями пізньої зимівниківської індустрії, на Середньому Дніпрі — з яніславицьким людом. То були абсолютно нові обставини, які неможливо уявити для доатлантичного часу. Раніше вони призвели б до знищення однієї конкуруючої групи іншою, тепер — до вдосконалення господарських стратегій, запозичених у населення Близького та Середнього Сходу. Ці стратегії досить легко були засвоєні на півдні Східної Європи, оскільки те населення значною мірою було пов'язане своїм походженням з регіонами, де й розпочався неоліт. Носії індустрій, які, найвірогідніше, дали початок кукрецькій, млефат'єн і немрік'єн (Kozłowski 1999, р. 35—84), ще існували. Не виключено, що саме цей чинник сприяв дифузії культурних досягнень Родючого півмісяця до Східної Європи. Її механізм навряд чи вдасться з'ясувати. То могла бути інфільтрація нечисленної людності. Можливо, носії індустрій-донорів не втрачали зв'язків зі своєю «діаспорою». Як би там було, процес культурної дифузії досить добре маркується знахідками.

Археологічні маркери культурної дифузії. Перші кроки відтворювального господарства супроводжувалися кількома інноваціями в матеріальній культурі.

Кам'яний посуд. Найдавніша знахідка походить з кебаранського шару стоянки Охало II.

Знахідки кам'яного посуду у комплексах геометричної Кебари зафіксовані сім разів. Однак серійні знахідки починають траплятися тільки в натуфійському епіпалеоліті: на стоянках Муллаха, Ваді Хаммех 27 і Хайонім Кейв (шар В) знайдено, відповідно, 53, 76 і 17 екз. (Wright 1991). На початку голоцену такий посуд спостерігаємо на всьому просторі Родючого півмісяця (Kozłowski, Aurenche 2005, р. 167), а в пребореалі — на гігантській території, зайнятій культурами так зв. докерамічного неоліту А. Такі вироби є в комплексах немрік'єна (рис. 1, 2), що за крем'яними знаряддями дуже нагадують український кукрек (Mazurowski 1990). Серії кам'яних горщиків походять з млефатського комплексу Джармо (рис. 1, 1; Braidwood 1983, fig. 101). Найдавніші знахідки їх в Україні пов'язані з сурською культурою (Даниленко 1969, с. 23), є вони і в буго-дністровській (усне повідомлення М.Т. Товкайла) та ракушечнойорській культурах (Белановская 1995, с. 170).

Човники — ці дивні вироби мають широку географію на Близькому й Середньому Сході. Вперше вони зафіксовані на Близькому Сході в шарі D стоянки Хайонім, який має ¹⁴C дату Нv-2675 16240±640 ВР. Можливо, ця знахідка випадкова, адже в кебаранських комплексах подібні вироби невідомі, і лише йорданська стоянка Джілат 6 містить човники. Серії човників, як і кам'яного посуду, вперше трапляються в натуфійських комплексах, у п'яти випадках вони корелюються. Але для нас важлива наявність таких виробів у млефатських пам'ятках Карим-Шахір (рис. 1, 3, 4; Braidwood&Howe 1960, pl. 23; Howe 1983, fig. 11, 1, 2) та Джармо (рис. 1, 5—7; Braidwood 1983, fig. 131, 12—14; 140, 7; 141, 13), які подібні до українського кукреку. В Україні найдавніші човники знайдені в комплексах, пов'язаних саме з кукрецькою індустрією: поселення Ігринь 8, стоянки Кам'яна Могила I та о. Сурський V(III). Надалі човники відомі в дніпро-донецьких пам'ятках, а територія їх поширення сягла Уралу.

Кераміка з простим орнаментом із прокреслених ліній і відбитків. Подібна відома у Волго-Уральському межиріччі (єлшанська культура), на нижньому Дону (ракушечнойорська культура), нижньому Дніпрі та Приазов'ї (сурська культура). Прототип такого посуду відомий у нижніх керамічних комплексах теля Мерсін (Garstang 1953). Така подібність помічена давно (див.: Манько 2007). На відміну від кам'яного посуду та човників, поява яких у Східній Європі припадає на індустрію, які могли бути пов'язані з кукреком генетично, кераміка Мерсіна коре-

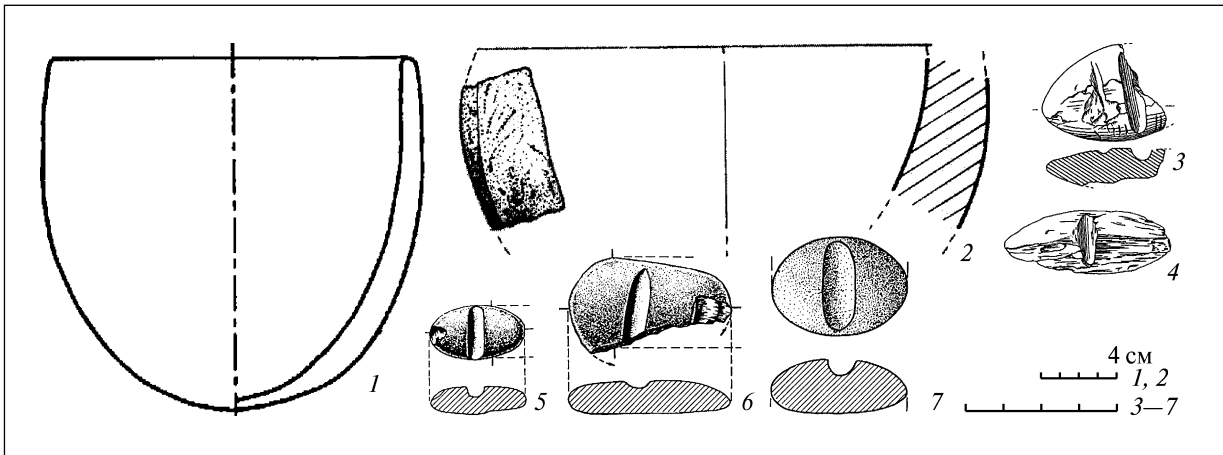

Рис. 1. Кам'яний посуд і човники млефаатських і немрицьких комплексів: 1, 5–7 — Джармо (за: Braidwood 1983); 2 — Немрік 9 (за: Mazurowski 1990); 3, 4 — Карім Шахр (за: Howe 1983)

лює з крем'яним комплексом, аналогій якому в Україні немає. Це свідчить, що шляхи культурної дифузії могли бути досить складними та їх не завжди можна трасувати.

Цей само висновок стосується й появи в Східній Європі так зв. трапецій зі струганою спинкою. Такі вироби вперше зафіксовані в комплексі гребениківської культури Гіржево (Станко 1967) і в 11-у шарі Ракущечного Яру (Белановская 1995). Морфологія їх свідчить, що вони з'явилися внаслідок удосконалення традиційних форм. Але поява їх майже синхронно на межі VII—VI тис. до н. е. на території від Дону до Дністра (рис. 2, 21—27) указує на можливість дифузії ідеї використання трансверсальних наконечників з плоскими сколами на дорсальній стороні. Це підкріплює факт одночасної появи таких наконечників у халіфському комплексі Сабі Аб'яд (рис. 2, 1—10) у Сирії (Coreland, Askermans 1994). Морфологія наконечників Сабі Аб'яда вказує, що прототипом їх були черешкові вістря. Але за формою такі наконечники цілком подібні до трапецій таш-аїрської та нижньодонської індустрій. Це дозволяє пов'язати поширення трапецій зі струганою спинкою з дифузиею культурних традицій Близького Сходу. Можливо, траса, якою такі трапеції потрапили до Східної Європи, пролягала через Грецію — подібні вироби є в керамічному неоліті Пелопоннеса та Фессалії (рис. 2, 11—20; Tellenbach 1983, Т. 39).

Чотири маркери дифузійних процесів, що демонструють появу й поширення інновацій у Східній Європі, з'явилися не враз. Здається, появу човників можна датувати ще кінцем бореалу, зважаючи на окремі дати поселення Ігрінь 8. Кераміка «мерсінського» типу

з'явилася, за хронологією елшанських і ракущечноярських комплексів, у першій чверті VII тис. до н. е. Кам'яний посуд міг потрапити сюди пізніше — в останній чверті VII тис. до н. е. з погляду на дати сурських пам'яток. Але хронологія пізнього кукреку відома фрагментарно, тож припускаємо й ранішу їх появу в Україні. Трапеції зі струганою спинкою — найпізніший маркер дифузійних процесів, те сталося на межі VII—VI тис. до н. е.

Показово, що тільки два маркери можна пов'язати з колом індустрій, які демонструють типологічну подібність крем'яних виробів (кукрек, млефат'єн і немрік'єн). Поява та поширення кераміки мерсінського типу й трапецій зі струганою спинкою відбувалися паралельно, але в Україні немає індустрій, подібних до тих, де вперше зафіксовані ці новачі. Таким чином, поширення двох із маркерів культурної дифузії можна трасувати, інші два — ні. Це свідчить, що культурна дифузія відбувалася не за одним сценарієм, а кількома каналами/сходінками, що діяли протягом VII тис. до н. е. та призвели на початку VI тис. до н. е. до того, що все населення півдня Східної Європи пройшло стадію неолітичної революції.

Формування КЮ як адаптація до конкурентної моделі розвитку. Конкурентне середовище впливало на розвиток неоліту на всій території півдня Східної Європи. Тут наведені, головню, приклади конкурентної боротьби за природні ресурси України, але аналогічні процеси відбувалися й у інших регіонах. Про центр напруги, створений гребениківським і кукрецьким населенням, вже говорилося. На Нижньому Дону теж спостерігається складна демографічна ситуація. Тут на початку атлантикуму спів-

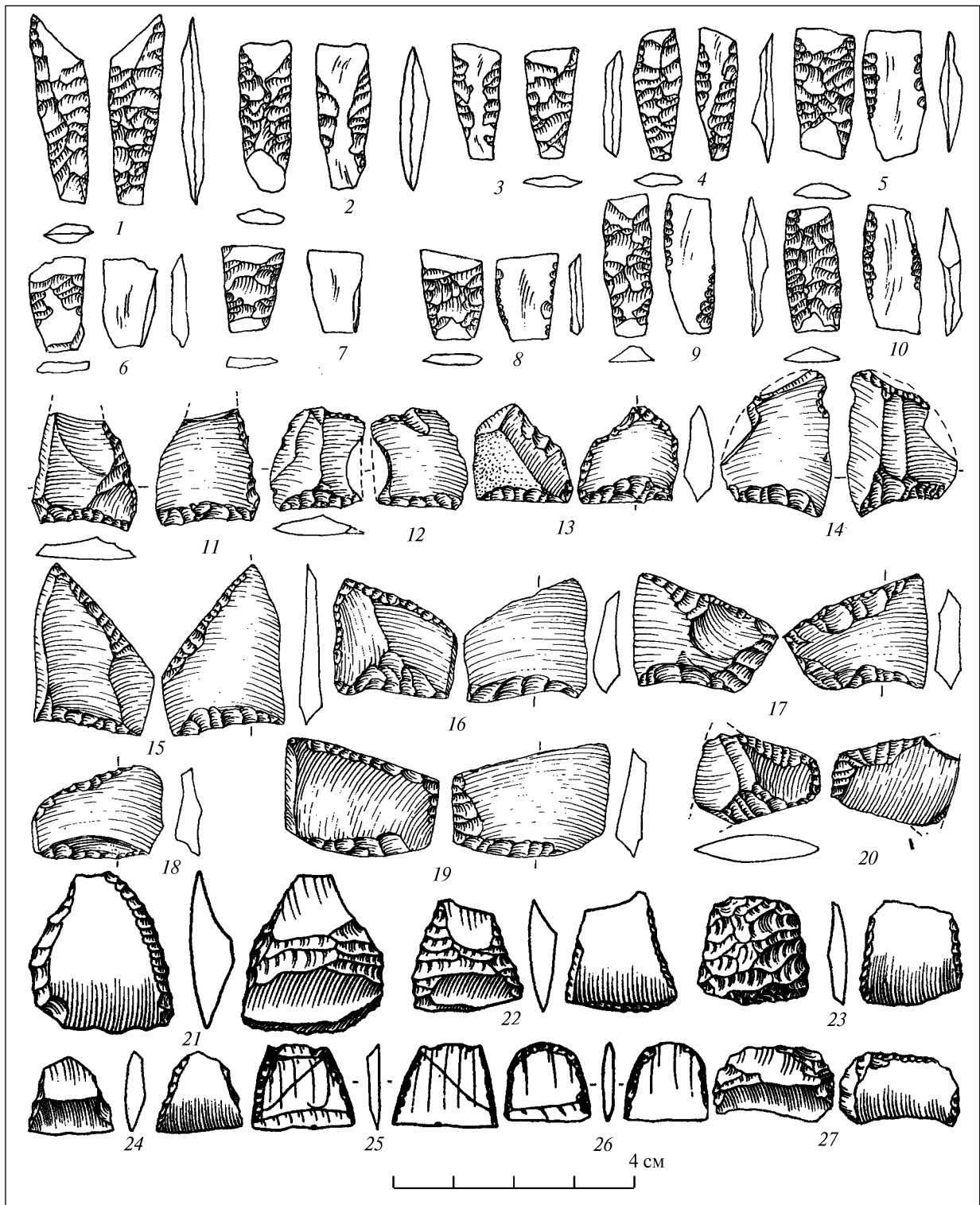

Рис. 2. Геометричні мікроліти з неолітичних комплексів Греції та Східної Європи: 1–10 — Сабі Аб'яд; 11–14 — Самарі; 15, 17, 18 — Цанглі; 16, 19 — Фессалія, випадкові знахідки; 20 — Франкті; 21, 22 — Тентек-сор; 23 — Джангар, шар 1; 24 — Каіршак III; 25 — Кремінна III; 26 — Кирпичне II; 27 — Кулагайсі (1–10 — за: Tellenbach 1983; 11–14, 17 — за: Выборнов 2008; 15 — за: Цыбрий 2003; 16 — за: Цыбрий, Трубников 2003; 18–27 — за: Copeland, Askermans 1994)

існували матвієвокурганська, платовоставська та ракушечная культура, крем'яні комплекси яких суттєво різняться (Цыбрий, Цыбрий 2003).

У Волго-Уральському межиріччі для раннього неоліту відома одна культура — елшанська. Але аналіз крем'яних виробів дозволяє впевнено говорити щонайменше про дві куль-

тури. За елшанськими матеріалами початок неоліту простежується за двома абсолютно несхожими індустріями, одна з яких пов'язана з інноваційним відтискним способом розщеплення, інша — з традиційним (Манько 2007). Типи знарядь також суттєво різняться. Пізніше з'явилися комплекси з геометричними мікролітами, відсутні за раннього неоліту. Таким чином, елшанська кераміка в різні часи пов'язана з 2—3 індустріями, що свідчить про вкрай складну демографічну ситуацію.

На початку неоліту в Східній Європі виникло щонайменше три центри напруги, що й стало причиною появи КІО, у межах яких формувалася простір для розповсюдження інноваційних технологій. У зонах напруги відбувався інтенсивний процес взаємодії різних груп населення, який стимулював міграції та передачу інновацій на інші території. Такі міграції не можна вважати освоєнням нещільно заселених земель. Іноді носії певної індустрії розселялися на чужих територіях, створюючи новий центр напруги. За раннього неоліту максимум подій пов'язано з гребениківським населенням, яке перебувало в зонах напруги на Нижньому Дону та Південно-Західному Причорномор'ї. Можливо, саме воно відіграло провідну роль у поширенні інновацій на півдні Східної Європи, поєднавши в одну інформаційну систему населення степу від Дунаю до Нижнього Дону. Є різні погляди щодо того, як просувалися носії гребениківської індустрії: з заходу на схід чи навпаки. Але в будь-якому разі ті міграції призвели до утворення гігантської гребениківської КІО. Розселення носіїв певної індустрії мало місце й до неоліту, як і утворення досить великих КІО. Але те призводило лише до виокремлення якихось груп населення, до початку їхнього розвитку в напрямках, що все більше розходилися. За неоліту розселення набуло іншого характеру: воно призводило до поширення інновацій, засвоєних групами-мігрантами в процесі полікультурної взаємодії в центрах напруги. Через це слід говорити не просто про КІО, а КІО неоліту.

Розселення гребениківців, на відміну, принаймні, від пересувань епіграветського населення, призвело до поширення інновацій, поліцентричних за походженням, і таке поширення було не моноекторним, а діяло й у зворотному напрямі. Гребениківці сприйняли досягнення кукрекців, запозичивши в них деякі «неважливі» речі (човники), окремі навички мисливських стратегій (полювання на тура в Мирному), передавши останнім досвід виго-

товлення кераміки (кукрецькі комплекси з керамікою буго-дністровської культури з гребінцевим орнаментом). Гребениківці запозичили в носіїв ракушечноярської культури гостродонний гребінцевий посуд і розповсюдили його на половину континенту; можливо, їх взаємодія призвела до поширення овець і кіз, а взаємодія гребениківського світу з областю Криш-Кереш-Старчево — до збагачення кераміки та засвоєння розвинутих форм тваринництва й початкових форм рільництва. Без сумніву, гребениківське населення взаємодіяло і з населенням Криму, не виключено, що техніка розщеплення таш-аїрської індустрії сформувалася під впливом його технологій (пласкі нуклеуси для відтиску пластин). Натомість носії таш-аїрської та матвієвокурганської індустрій запозичили одне в одного окремі зразки геометричних мікролітів.

Утворення гребениківської КІО призвело до формування кількох явищ, які традиційно називають культурами. Спочатку це власне гребениківська, матвієвокурганська та буго-дністровська культури, пізніше — киево-черкаська. Протягом усього часу існування культури гребениківського походження зберігали основу крем'яної індустрії, але активно використовували й досягнення сусідів. Гребениківське населення було найчисленнішим у складі міжкультурного утворення, яке має назву дніпро-донецька КІО. Хоча формування гребениківської КІО мало риси, непридатні ранішим КІО, її розвиток теж був пов'язаний з розселенням, що з часом призводило до накопичення регіональних відмінностей між її складовими. Це дозволяє інтерпретувати такий шлях утворення КІО як екстенсивний, пов'язаний з захоптом нових територій.

Розвиток кукрекцьких індустрій дає інший приклад формування КІО. Її поява в першій половині пребореалу та подальший розвиток призвели до розселення кукрекців на півдні басейнів Дніпра, Південного Бугу та Дністра. На початку атлантику носії кукрекцької індустрії зіткнулися з розселенням ворожого гребениківського населення. Розпочався процес переселення носіїв кукрекцької індустрії. Як згадувалося, в третій чверті VII тис. до н. е. фіксується просування кукрекців у Подонеччя та Полісся, де під його приводом формується КІО, до якої потрапило й населення, яке опинилося на шляху вимушених міграцій. У лісовій смугі Правобережжя кукрекці взаємодіяли з яніславицьким населенням, у лівобережному лісостепу — з зимівниківським і в'язівським.

У межах цієї КІО поширювалася кераміка та елементи відтворювальної економіки. Цей шлях формування КІО можна назвати цивілізаторським, коли міграційна активність втягувала в процес неолітизації автохтонне мезолітичне населення.

Протягом другої половини VII — першої половини VI тис. до н. е. діяльність кукрекців призвела до об'єднання в межах однієї КІО окремих груп населення трьох ландшафтних смуг. Нащадки кукрецького населення Дніпровського Надпоріжжя займали межу лісостепу й степу, носії донецької культури Подонеччя — лісостеп, яніславицької індустрії, яка зазнала прямого впливу кукрекців, — лісову смугу. Ця область має назву дніпро-донецька КІО. Вона була вкрай нестабільна. В першій чверті VI тис. до н. е. зникло кукрецьке населення Дніпровського Надпорожжя. Від межі VII—VI тис. до н. е. в Подонеччі співіснували матвієвокурганська та донецька культури, що призвело до появи нової зони напруги. На середину VI тис. до н. е. дніпро-донецька КІО втратила первинний вигляд, програвши в черговому конфлікті носіям гребениківської індустрії.

Гребениківська КІО, яка займала південь України, на початку VI тис. до н. е. розпочала експансію на північ, здолавши ландшафтну обмеженість свого ареалу. На території лісостепу, вздовж Південного Бугу та Дніпра, гребениківці остаточно витіснили кукрекців, поклали край донецькій культурі в Подонеччі та просунулися в лісову смугу. Дніпро-донецька КІО функціонувала й надалі, але в іншій якості. Її центром стала киево-черкаська культура, яка частково витіснила яніславицьке населення з півдня лісової смуги. Місце донецької культури зайняв один із варіантів матвієвокурганської, який автор назвав тубинською культурою. Під впливом гребениківської міграції розпочався процес неолітичної революції в басейнах Прип'яті та Десни. Наприкінці VI тис. до н. е. дніпро-донецька КІО сягла найбільшого розміру, вийшовши за межі України.

Таким чином, пізня дніпро-донецька КІО демонструє комбінований шлях розвитку, що поєднував розселення з цивілізаторською «місією». Цікаво, що в умовах розвинутого неоліту спостерігаємо процес стабілізації цієї КІО. Зникнення кукрецької та донецької культур, які входили до неї, не призвело до її краху. Втрати були компенсовані іншими складовими, тож КІО не тільки не припинила існування, але й розширилася. Феномен пізньої дніпро-донецької КІО полягає в тому, що змі-

на населення не призвела до руйнації інформаційної інтеграції регіонів. Інтеграція дісталася в спадок новому населенню, яке не тільки зайняло місце попередників, а й успадкувало від них окремі досягнення. Кераміка групи 1 донецького матвієвокурганського (тубинського) населення — це абсолютна реплікація посуду донецької культури (Теліженко 2011), а кераміка групи 2 засвідчує реплікацію орнаменталізації сурського посуду. Відтак, зміна населення призвела лише до часткової зміни матеріальної культури, демонструючи накладання окремих елементів архаїчного пласта на новий.

Те само спостерігаємо й у Північному Прикаспії, де стратифіковані комплекси стоянки Варфоломіївка демонструють зміну крем'яної індустрії за незмінності основних рис кераміки (Юдин 2004, с. 23—82), а також у Волго-Уральському межиріччі (елшанська культура). Тож випадок із дніпро-донецькою КІО не винятковий. Він характеризує спосіб формування інформаційної неперервності та ілюструє загальні риси неоліту.

Формування пізньої дніпро-донецької КІО відбувалося паралельно з постанням маріупольської. В межах України до цієї КІО відносять традиційно дві культури: азово-дніпровську та нижньодонську. Як на мене, в колі маріупольської КІО слід розглядати також савранську фазу буго-дністровської культури, можливо, кришські пам'ятки Молдови та, без сумніву, пізні фази таш-аїрської культури Криму.

Формування маріупольської КІО стартувало на початку VI тис. до н. е., в час значної аридизації, яка й спричинила міграцію частини гребениківського населення на північ, а також виплеск люду з Криму, який зайняв звільнену гребениківцями степову смугу. Надійним археологічним маркером такого виплеску була поява в степу трапецій зі струганою спинкою, характерним прийомом виготовлення яких було знищення зламів заготовок у ході нанесення струменевої пласкої ретуші. Саме виплеск кримського населення призвів до формування азово-дніпровської культури — найранішої в маріупольській КІО. Цілком вірогідно, що попервах новоутворена КІО не мала нічого спільного з описаною Н.С. Котовою, яка віднесла до неї азово-дніпровську (Північно-Західне Приазов'я та нижня течія Дніпра), нижньодонську (Нижній Дон), с'єзжинську (Північний Прикаспій) і воронезько-донську (Середній Дон) культури (Котова 1994). Трьох останніх культур на початку VI тис. до н. е. ще не було, а зона поширення описаних трапе-

цій тоді охоплювала тільки Північно-Західне Приазов'я, Крим і Чорноморське узбережжя Кавказу.

Перша ця КІО відповідала першій моделі — розселення та впровадження на нових територіях окремих інновацій. Але пізніше носії азово-дніпровської культури ініціювали поширення інновацій у виробництві кераміки, які швидко засвоїло населення степу й лісостепу Євразії. У другій чверті VI тис. до н. е. азово-дніпровське населення з'явилося на Південному Бузі, де за взаємодії з пізнім буго-дністровським створило синтетичну культуру, відому за стоянками Гарда й Пугача (Товкайло 1990). Тоді ж, здається, традиції азово-дніпровської культури поширилися до Молдови — Сакарівський могильник з маріупольськими рисами.

У другій третині VI тис. до н. е. з'явилася так зв. нижньодонська культура, матеріали якої мають риси первинної маріупольської КІО, що поєднуються з деякими традиціями ракущечноярьської, платовоставської та матвієвокурганської культур. Протягом другої половини VI тис. до н. е. маріупольські традиції поширилися на територію Північного Прикаспію, Середнього Дону та Подонеччя. Особливістю цієї КІО є могильники з численним яскравим інвентарем. Такі пам'ятки відомі від Середньої Азії (Тумек-Кичиджик) до Подністер'я (Сакарівка). Важко знайти витоки й шляхи поширення цієї традиції. Нині її не можна пов'язувати ні з середньоазійським, ні з українським осередками. Тут не можна виключати того, що поширення обряду було пов'язане з якимось невідомим ще центром, який впливав і на південь Східної Європи, і на Середню Азію.

Зі згаданих КІО маріупольська була найімпульсивнішою. Її розвиток демонструє постійну експансію в межі сусідніх КІО, утворення контактних зон з синкретичною культурою. Прикладами таких можуть бути гардівсько-пугачський вузол пам'яток буго-дністровської культури, новоселівський — у Подонеччі та окремі пам'ятки киево-черкаської культури (Микільська Слобідка з азово-дніпровськими трапеціями). Цікаво, що розселення первинного маріупольського населення не завжди призводило до розширення меж КІО. Зовсім інша доля очікувала частину населення Північного Прикаспію та нижньої Волги. Крем'яні комплекси там (Орловка, Тентек-Сор) подібні до первинних маріупольських (трапеції зі струганою спинкою та напівкрутою ретушшю на вентральній поверхні), а кераміка тягнє до

нижньоволзької КІО, тобто там реалізувався сценарій, який ми спостерігали на прикладі пізньої дніпро-донецької КІО.

Маріупольська КІО, формування якої, в основному, завершилося в середині VI тис. до н. е., знаменувала нову якість у розвитку неоліту, який відтепер демонстрував інтенсивний культурний обмін між різними КІО та появу спільнот, більших за КІО. Їх називають культурними провінціями, але вивчення цих феноменів ще в початковому стані.

Результати аналізу КІО неоліту півдня Східної Європи можна взяти за основу відносної хронології: ранній неоліт (VII тис. до н. е.) — утворення первинних КІО, пов'язаних з експансіоністським і цивілізаторським шляхами розвитку; середній (перша половина VI тис. до н. е.) — час комбінованого шляху становлення КІО; пізній неоліт характеризується розвитком контактів між різними КІО та формуванням ще ширшого інформаційного простору.

Висновки. Як бачимо, теорія неолітичної революції Г. Чайлда не тільки не втратила досі актуальності, що більше — тільки на нинішньому рівні знань про неоліт можна по-справжньому оцінити геніальне передчуття вченого, який не просто охарактеризував неоліт, а й визначив важелі його рушійних сил. Децентралізована система регулювання колективної діяльності, описана Г. Чайлдом, вивчена в різних регіонах Євразії. На Близькому та Середньому Сході виявлено три КІО докерамічного неоліту — А, В і С, в Україні — гребениківська, кукрецька, дніпро-донецька та маріупольська КІО, в Північному Прикаспіі — нижньоволзька. Але ідея про неоліт як добу КІО не набула визнання серед європейських вчених, про що, скажімо, свідчить збереження поняття «культура лінійно-стрічкової кераміки». Такої монолітної культури не було й не могло бути, адже до її складу ввійшли носії різних крем'яних індустрій та величезних просторів Європи.

Вивчення фінального палеоліту—мезоліту півдня Східної Європи дозволяє стверджувати, що процеси, які відбувалися напередодні неолітичної революції, та само поширення нового способу життя були реакцією на відповідні події на Близькому та Середньому Сході, відбувалися синхронно з тим регіоном і повторювали більшість сюжетів з дифузиею культурних традицій, а в деяких випадках — за участю того ж таки населення, яке постійно мігрувало в північному напрямку. Застосування принципу побудови трасових секвенцій дозволяє вказати на зв'язок перед- і ранньонеолітичних інду-

трій Близького Сходу і деяких півдня Східної Європи. За фінального палеоліту й мезоліту — то шан-кобинська й тау-бодрацька індустрії, за мезо-неолітичної доби — кукрецька, гребениківська, мурзак-кобинська та елшанська. Схема неолітичної революції на півдні Східної Європи має такий вигляд.

XIII—X тис. ВР — епі- чи фінальнопалеолітичний етап. На Близькому та Середньому Сході остаточно сформувалася зона поширення геометричних мікролітів, населення якої постійно рухалося в північному напрямку, що долучило південь Східної Європи до поширення інновацій, які вперше з'явилися на території, яка першою пройшла й процес неолітичної революції.

X—VIII тис. ВР — південь Східної Європи став маргінальною зоною неолітичних КЮ Близького й Середнього Сходу, до якої виштовхувалися надлишки населення з Анатолії

та північної Месопотамії. Нещільно заселені простори на північ від Чорного моря надавали можливості мігрантам продовжувати привласнювальну діяльність.

VIII—VII тис. ВР — початок неолітичної революції на півдні Східної Європи, який характеризується процесами дифузії, що йшли з боку Родючого півмісяця. Тоді виникли перші суто східноєвропейські КЮ.

VII тис. ВР — поява конкурентного середовища на півдні Східної Європи, масові міграції на північ населення, що входило до первинних КЮ, втягування в процес неолітизації автохтонного мезолітичного населення лісостепу та півдня лісової смуги.

Середина VII—V тис. ВР — встановлення взаємозв'язків між населенням різних КЮ, створення глобальної інформаційної мережі, яка об'єднувала кілька КЮ, доба співіснування пізніх неолітичних і ранніх енеолітичних культур.

Авдиев В.И. Предисловие // Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. — М., 1956. — С. 5—18.

Белановская Т.Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья. — СПб., 1995.

Бибииков С.Н., Станко В.Н., Коен В.Ю. Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма. — Одесса, 1994.

Выборнов А.А. Неолит Волго-Камья. — Самара, 2008.

Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.М. До походження дніпро-донецького неоліту Лісостепового Подніпров'я // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 81—93.

Горелик А.Ф. Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми элементами на Северском Донце // СА. — 1987. — № 3. — С. 146—160.

Горелик А.Ф. Памятники Роголик-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. — К.; Луганск, 2001.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. — К., 1969.

Залізняк Л.Л. Передісторія України. X—V тис. до н. е. — К., 1998.

Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 3—12.

Залізняк Л.Л. Мезоліт заходу Східної Європи. — К., 2009 (КДУ. — 12).

Клейн Л.С. История археологической мысли. Курс лекций. — СПб., 2005.

Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область. — Ковель, 1994.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Котова Н.С. Культурно-історичні процеси у Північному Причорномор'ї у VI—V тис. до н. е. Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2010.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України. — К., 2006 (КДУ. — 9).

Манько В.О. Проблеми неолітизації та хронології неоліту (реф. на: В.И. Тимофеев, Г.И. Зайцева, П.М. Долуханов, А.М. Шукуров. Радиоуглеродная хронология неолита Северной Евразии. — СПб.: Теза, 2004) // МДАСУ. — 2007. — 7. — С. 17—27.

Манько В.О. Типологічна варіабельність комплексів геометричних мікролітів третьої пачки шарів стоянки Грот Скелястий // Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы. — Донецк, 2009. — С. 247—268 (Археологический альманах. — 20).

Манько В.О. Проблеми вивчення неоліту України // КДУ. — 2010. — 13. — С. 229—253.

Маркс К., Энгельс Ф. Повне зібрання творів. — Т. 23.

Массон В.М. Поселение Джейтун (проблема становления производящей экономики). — Л., 1971 (МИА. — 180).

Нужный Д.Ю. Развитие микролитической техники в кам'яному віці. — К., 1992.

Нужный Д.Ю., Яневич А.А. О хозяйственной интерпретации памятников кукрекской культурной традиции // КСИА. — 1987. — 189. — С. 38—41.

Ошибкина С.В. Понятие о неолите // Неолит Северной Евразии. — М., 1996. — С. 6—9.

- Сапожников И.В., Сапожникова Г.В.* Каменный век Северо-Западного Причерноморья // *Stratum plus*. — 2011. — № 1. — С. 15—149.
- Смолянинова С.П.* Палеолит и мезолит степного Побужья. — К., 1991.
- Станко В.Н.* Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам стоянки Гиржево) // *ЗООА*. — 1967. — **2(35)**. — С. 155—168.
- Станко В.Н.* Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К., 1982.
- Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982.
- Товкайло Н.Т.* О восточных связях буго-днестровской культуры (по материалам поселения Пугач) // Каменный век на территории Украины. — К., 1990. — С. 47—54.
- Формозов А.А.* Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. — М., 1977.
- Цыбрий В.В.* Материалы позднего каменного века стоянки Кременная 3 // *Археологические записки*. — 2003. — **3**. — С. 128—142.
- Цыбрий А.В., Трубников В.В.* Новые сборы у хутора Красный Октябрь на левобережье Маньча // Там же. — С. 105—118.
- Цыбрий В.В., Цыбрий А.В.* Неолитические памятники бассейна Нижнего Дона, Восточного и Северо-Восточного Приазовья (по материалам Ростовской области) // *Археологический альманах*. — 2003. — **13**. — С. 281—298.
- Чайлд Г.* Древнейший Восток в свете новых раскопок. — М., 1956.
- Яневич О.О.* Этапы розвитку культури Кукрек в Криму // *Археологія*. — 1987. — **58**. — С. 7—18.
- Яневич А.А.* Поздний мезолит и неолит Крыма (Вопросы становления неолитической культуры). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — К., 1987а.
- Braidwood R.J.* Prehistoric men. 2d ed. — Chicago, 1951 (*Anthropology*. — **37**).
- Braidwood R.J.* From cave to Villige / *Scientific American*. — 1952. — **CLXXXVII**. — P. 62—66.
- Braidwood R.J.* The general problem // *Braidwood R.J., Howe B. Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. — Chicago, 1960. — P. 1—8.
- Braidwood R.J.* The Site of Jarmo and Its Architectural Remains // *Braidwood R.J., Braidwood L.S., Howe B., Reed C.A., Watson P.J. (eds.). Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. — Chicago, 1983. — P. 155—208.
- Childe V.G.* New light on the most ancient East. — London, 1934.
- Childe V.G.* Man Makes Himself. — New-York, 1951.
- Childe V.G.* New light on the most ancient East. — London, 1952.
- Childe V.G.* The prehistory of European society. — Harmondsworth, 1958.
- Copeland L., Ackermans P.* A Cache of 56 Flint Transverse Arrowheads from Tell Sabi Abyad, Balikh Valley, Syria // *Gebel H.G., Kozłowski S.K. (eds.). Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent*. — Berlin, 1994. — P. 379—381.
- Gamble C.* Origins and Revolutions. Human Identity in Earliest Prehistory. — New-York, 2007.
- Garstang J.* Mersin. — London, 1953.
- Howe B. Karim Shahir* // *Braidwood R.J., Braidwood L.S., Howe B., Reed C.A., Watson P.J. (eds.). Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks*. — Chicago, 1983. — P. 23—154.
- Kozłowski S.K.* The Eastern Wing of Fertile Crescent. Late prehistory of Greater Mesopotamian lithic industry. — Oxford, 1999.
- Kozłowski S.K., Aurenche O.* Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East. — Oxford, 2005.
- Lillie M., Budd Ch., Potekhina I., Hedges R.* The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine // *Journal of Archaeological Sciences*. — 2009. — **36**. — P. 256—264.
- Mazurkowski R.F.* The stone vessels // *S. Kozłowski (ed.). Nemrik 9. Pre-pottery Neolithic site in Iraq*. — Warszawa, 1990. — P. 141—144.
- Perles C.* The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe. — Cambridge, 2004.
- Tellenbach M.* Materialien zum Prakeramischem Neolithikum in Süd-Ost Europa // *Germania*. — 1983. — **64**. — S. 21—138.
- Wright K.* The Origins and development of ground stone assemblages in Late Pleistocene Southwest Asia // *Paléorient*. — 1991. — Vol. 17. — N°1. — P. 19—45.
- Zeder M.A.* The Neolithic Macro-(R)evolution: Macroevolutionary Theory and the Study of Culture Change // *Journal of Archaeologic Resources*. — 2009. — **17**. — P. 1—63.

Надійшла 07.08.2012

В.О. Манько

ИДЕИ Г. ЧАЙЛДА И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ НЕОЛИТА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Понятие «неолитическая революция», введенное Г. Чайлдом, стало известно в Советском Союзе в 1950-е гг. Изначально идеи этого исследователя были восприняты как такие, что имели отношение лишь к экономической сфере человеческой жизни, в первую очередь, это возникновение земледелия и скотоводства. Поэтому длительное время советская и постсоветская археология оставалась на позициях автохтонного развития неолита Восточной Европы. Игнорирование закономерностей неолитической революции, которые Г. Чайлд связывал с социальным развитием общества и с идеологией, мешало пониманию неолита, не позволяло искать причины и движущие силы перехода к новому способу жизни.

Отказ от такого механистического восприятия неолита как чисто экономического явления позволяет наметить механизм постепенного перехода к новому образу жизни в виде образования культурно-исторических областей в неолите, которые были результатом конкурентной борьбы и одновременно формой общественного регулирования отношений с соседями. Культурно-исторические области рассматриваются также как информационные структуры, в рамках которых распространялись инновации, происходящие из региона Ближнего и Среднего Востока.

Высказывается также предположение, что предпосылкой неолитической революции в Украине были миграции населения из Ближнего и Среднего Востока в конце плейстоцена — начале голоцена, что привело к появлению здесь ряда индустрий, традиционно рассматривающихся как мезолитические. В дальнейшем эти миграции облегчили диффузию культурных традиций Ближнего и Среднего Востока и обусловили быстрое распространение неолитического способа жизни на территории юга Восточной Европы.

V.A. Manko

G. CHILDE'S IDEAS AND THEIR APPLICATION FOR EASTERN EUROPE NEOLITHIC STUDIES

The concept of «Neolithic Revolution» introduced by G. Childe became known in the Soviet Union in the 1950-s. Initially, this researcher's ideas were apprehended as such that they were concerning only economic sphere of human life, first of all, the origin of agriculture and cattle breeding. As a result, the Soviet and post-Soviet archaeology for long time remained on positions of autochthonous development of the Neolithic in Eastern Europe. Dropping Neolithic Revolution rules, which G. Childe related with the society's social development and with ideology, prevented the understanding of the Neolithic and did not allow searching for the reasons and moving forces of transition to a new way of life.

Rejection of such mechanical perception of the Neolithic as a purely economical phenomena, allows outlining the mechanism of gradual transition to the new way of life reflected in development of cultural and historical areas in the Neolithic which were the result of competitive struggle and, at the same time, the form of public control over the relations with neighbours. Cultural and historical areas are considered also as information systems within which the innovations coming from the Near and Middle East region extended.

The author comes out with the assumption that precondition of the Neolithic Revolution in Ukraine were population shifts from the Near and Middle East in the end of the Pleistocene and the beginning of the Holocene which has led to the rise of some industries here traditionally considered as Mesolithic. Further these migrations facilitated diffusion of the Near and Middle East cultural traditions and caused fast distribution of the Neolithic way of life in Eastern Europe South territory.